

УДК 304

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-2-18>**Ігор ЦУРКАН,***orcid.org/0000-0002-8200-5299*

доктор філологічних наук, доцент,  
професор кафедри івент-менеджменту і соціальних комунікацій  
Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтва  
(Миколаїв, Україна) *kherson@ukr.net*

**Тетяна БОРИСОВА,***orcid.org/0000-0002-5831-4745*

кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри музичного мистецтва  
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка  
(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) *borisovakpkm@gmail.com*

**Олена АЛІКСІЙЧУК,***orcid.org/0000-0003-2494-8173*

кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри музичного мистецтва  
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка  
(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) *olenaaliksiichuk@ukr.net*

## МИСТЕЦТВО ЯК ЗАСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ: ВПЛИВ НА ОСВІТУ ТА СУСПІЛЬСТВО

Соціокультурна динаміка, що характеризується трансформаційними процесами в українській культурі, зумовлена впливом повномасштабної війни на мовленнєву поведінку, дерусифікацію, переосмислення самотності та історії української культури. Зміни у соціокультурному середовищі обумовлюють важливість адаптації суспільства. Метою дослідження є вивчення мистецтва як засобу соціокультурної адаптації та його вплив на освіту й суспільство. Для досягнення мети було використано загальнонаукові методи, а також соціокультурний підхід, що дозволило простежити та встановити взаємозалежність культурного та освітнього середовища. За результатами дослідження було доведено, що соціокультурна адаптація засобами мистецтва неодноразово була об'єктом вивчення у контексті адаптації іноземних студентів, мігрантів та дітей з особливими потребами. У цьому дослідженні мистецтво як засіб соціокультурної адаптації розглянуто як комплексне явище, що зумовлює наукову новизну статті. Відповідно до цього, визначено процес соціокультурної адаптації за допомогою засобів мистецтва, що передбачає взаємоприспосовування суспільства, культури та індивіда. Під час розвитку української культурної ідентичності важливу роль відіграють заклади освіти та самоосвіта. У цьому аспекті було розглянуто арт-педагогіку як інструмент для розвитку креативної особистості та соціокультурної адаптації. У системі освіти мистецтво як засіб соціокультурної адаптації використовується цілеспрямовано з метою розвитку суспільства на культурному, освітньому, інноваційному, етнічному та комунікативному рівнях. На основі культурних змін під час воєнного стану було з'ясовано наслідки соціокультурної адаптації засобами мистецтва та зміни у світогляді культури українського суспільства. Практична цінність результатів дослідження полягає у тому, що вони можуть бути використанні з освітньою та науковою метою.

**Ключові слова:** соціокультурне середовище, пристосування, інкультурація, освітнє середовище, соціалізація.

**Ihor TSURKAN,**

*orcid.org/0000-0002-8200-5299*

*Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,  
Professor at the Event Management and Social Communications Department  
Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts  
(Mykolaiv, Ukraine) kherson@ukr.net*

**Tetiana BORYSOVA,**

*orcid.org/0000-0002-5831-4745*

*Candidate of Pedagogic Science,  
Associate Professor at the Department of Music  
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University  
(Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) borisovakpkm@gmail.com*

**Olena ALIKSIICHUK,**

*orcid.org/0000-0003-2494-8173*

*Candidate of Pedagogic Science,  
Associate Professor at the Department of Music  
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University  
(Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) olenaaliksiichuk@ukr.net*

## **ART AS A MEANS OF SOCIO-CULTURAL ADAPTATION: IMPACT ON EDUCATION AND SOCIETY**

*Sociocultural dynamics characterized by transformative processes in Ukrainian culture are influenced by the impact of full-scale war on linguistic behavior, derussification, rethinking of identity, and the history of Ukrainian culture. Changes in the sociocultural environment underline the importance of society's adaptation. The research aims to study art as a means of sociocultural adaptation and its influence on education and society. To achieve this goal, interdisciplinary methods were employed, along with a sociocultural approach, allowing for tracing and establishing the interdependence of cultural and educational environments. The research results demonstrate that sociocultural adaptation through art has been repeatedly studied in the context of adapting to foreign students, migrants, and children with special needs. In this study, art as a means of sociocultural adaptation is considered a complex phenomenon, contributing to the scientific novelty of the article. Accordingly, the process of sociocultural adaptation through art means is identified, implying mutual adjustment of society, culture, and the individual. During the development of Ukrainian cultural identity, educational institutions, and self-education played a significant role. In this regard, art pedagogy is examined as a tool for fostering a creative personality and sociocultural adaptation. Within the education system, art as a means of sociocultural adaptation is purposefully utilized to advance society on cultural, educational, innovative, ethnic, and communicative levels. Based on cultural changes during times of war, the consequences of sociocultural adaptation through art and shifts in the worldview of Ukrainian culture have been elucidated. The practical value of the research findings lies in their applicability for educational and scientific purposes.*

**Key words:** *socio-cultural environment, adaptation, inculturation, educational environment, socialization.*

**Постановка проблеми.** Введення повномасштабної війни зумовлює виникнення й поглиблення проблем, що стосуються: 1) міжнародних відносин (проблема воєнного стану та збереження миру; соціально-економічного розвитку); 2) відносин особистості та суспільства (проблеми з питань охорони здоров'я; освіти та культурно-інформаційної взаємодії); 3) відносин людини й навколишнього середовища (екологічні, енергетичні, продовольчі, сировинні проблеми та збільшення рівня смертності). Це призводить до нестабільних умов функціонування суспільства, що відображається на психологічному та фізичному стані особистості.

Особистість, яка розвивається в інформаційному суспільстві, регулярно отримує великий

обсяг інформації, пропаганди тощо. Сформована залежність від Інтернету, соціальних мереж призводить до духовного вакууму. Відповідно до цього, актуальною темою є соціокультурна адаптація суспільства засобами мистецтва, оскільки воно сприяє гармонізації міжособистісних відносин.

**Аналіз досліджень.** Л. Бондаренко та О. Майсак дослідили соціальну адаптацію дітей у музичній школі. Науковці дійшли висновку, що використання засобів мистецтва є ефективним інструментом у прискоренні процесу соціокультурної адаптації в умовах нестабільних громадянських процесів (Бондаренко, Майсак, 2022: 64). Для впровадження мистецтва як засобу соціокультурної адаптації в освітній процес автори наголошували на використанні принципів: терпимості,

лояльності, гуманізації освіти, єдності змісту програм та методів, поступового набуття навичок соціальної адаптації, візуального супроводу теоретичного матеріалу, навчання упродовж життя, індивідуального підходу (Бондаренко, Майсак, 2022: 67).

Мен Ян провів дослідження засад соціокультурної адаптації китайських студентів в українських університетах. Він наголошував на тому, що важливо створити сприятливі педагогічні умови для розвитку студента: 1) наявність мотиваційного компонента до здійснення соціокультурної адаптації; 2) формування соціального середовища, у якому позитивно сприймають культуру, її цінності та прагнуть творчої самореалізації (Мен Ян, 2020: 12).

У статті Т. Яковишиної проаналізоване поняття «арт-терапія» та «арт-педагогіка». За результатами дослідження визначено, що розвиток арт-педагогіки направлений на соціокультурну адаптацію засобами мистецтва, а його впровадження у навчально-виховний процес сприяє формуванню художньо-естетичної компетентності. Авторка акцентувала увагу на тому, що для створення сприятливого середовища для соціокультурної адаптації засобами мистецтва в освітньому просторі важливо знати групи студентів, із якими взаємодіє педагогічний працівник, та його позиції по відношенню до студентів. У цій роботі було виділено такі групи відносин (студент–викладач): «Інсайт зорієнтовані» студенти – партнер, митці – зацікавлений спостерігач, відсторонені спостерігачі – фасилітатор (Яковишина, 2020: 292).

Впровадження мистецтва як засобу соціокультурної адаптації неможливе без використання інтеріоризації культури. Наукова розвідка А. Гангала, яка була присвячена дослідженню проблеми інтеріоризації в сучасному інформаційному суспільстві, містить висновки про те, що вона сприяє не лише збереженню цінностей, культурного досвіду, а й слугує соціалізації, соціальній адаптації та встановленню культурній та національній ідентичності, що є важливою умовою під час повномасштабної війни (Гангал, 2019).

**Мета статті** полягає у визначенні особливостей впливу мистецтва на освіту та суспільство в умовах соціокультурних змін й адаптації. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) розкрити процес соціокультурної адаптації інформаційного суспільства за допомогою засобів мистецтва; 2) проаналізувати діяльність арт-педагогіки у системі освіти як засобу розвитку творчої особистості та соціокультурної адаптації; 3) визначити наслідки соціокультурної

адаптації засобами мистецтва для українського суспільства.

**Виклад основного матеріалу.** Соціокультурне середовище в умовах воєнного стану характеризується динамічністю та дерусифікацією. Перейменування вулиць, станцій метро, прибирання пам'ятників російських діячів здійснюється з метою переосмислення та встановлення культурної ідентичності українців. Соціокультурна адаптація передбачає пристосування, зміни в культурі особистості під нові культурні норми, цінності, традиції, що функціонують в історичному проміжку розвитку суспільства. На соціокультурну адаптацію та етнокультурний компонент впливає формальна, неформальна та інформальна освіта. В цьому контексті мистецтво слід розуміти як інструмент соціокультурної адаптації, за допомогою якого особистість може творчо інтерпретувати культурний досвід та впровадити нові національно-культурні явища.

Процес соціокультурної адаптації інформаційного суспільства засобами мистецтва передбачає наявність трьох компонентів: суспільства, культурних змін та індивіда, який направлений на розвиток, інкультурацію й соціалізацію. Н. Івановська та ін. (2018) зазначали, що важливими засобами визначення меж соціального та культурного простору є соціалізація та інкультурація. Їхня роль у соціокультурній адаптації представлена у таблиці 1.

На основі результатів, що наведено у таблиці 1, можна виділити спільні та відмінні риси процесу соціалізації та інкультурації. Для формування процесу соціокультурної адаптації засобами мистецтва важливо розуміти проблеми, що полягають у невизначеній ідентичності, конфліктах використання мови, цінностей та норм. Мистецтво як процес художньо-творчої діяльності впливає на цілісність особистості та її творчу самореалізацію. А. Дяченко стверджує: «Саме завдяки залученню до світу мистецтва особистість збагачує свій світ, вибирає творчу діяльність, відчуває повноту буття. Мистецтво допомагає й освіті, адже за допомогою нього багато нудних речей стають яснішими та яскравішими» (Дяченко, 2020: 108). На рисунку 1 зображено процес взаємодії освіти та мистецтва, що впливає на особистість та її соціокультурну адаптацію:

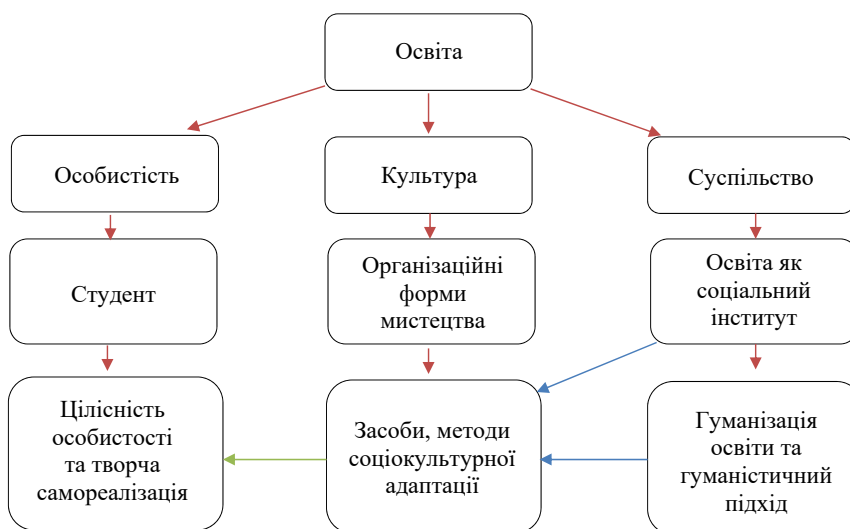
Однією з форм соціально-педагогічної практики, де мистецтво є обов'язковою складовою навчального процесу та соціокультурної адаптації, є арт-педагогіка. Окрім цього, в умовах розвитку інформаційного суспільства, арт-педагогіка є інноваційним інструментом. Основні ідеї, функ-

Таблиця 1

**Соціалізація та інкультурація в процесі соціокультурної адаптації засобами мистецтва**

Характеристика	Соціалізація	Інкультурація
Орієнтація на адаптацію у соціокультурному середовищі	+	+
Розуміння культурних цінностей та норм		+
Розуміння соціальної ролі, норм та цінностей, що важливі для перебування у суспільстві	+	
Взаємодія з іншими людьми та формування соціальних навичок	+	+
Формують цілісність особистості, її соціальну роль та ідентичність	+	+
За допомогою освіти можливо розвинути соціальні навички	+	
За допомогою освіти можливо зрозуміти різні культурні аспекти, норми, традиції та звичаї		+
Подолання проблем соціокультурної адаптації через освітній процес та взаємодію з іншими людьми	+	
Для подолання проблем соціокультурної адаптації недостатньо освітнього процесу, оскільки важливо враховувати культурні особливості розвитку особистості		+

Джерело: власна розробка авторів.



**Рис. 1. Взаємодія освіти та культури, яка впливає на соціокультурну адаптацію**

Джерело: власна розробка авторів.

ції, принципи арт-педагогіки проілюстровано у таблиці 2.

Т. Панюк і В. Луговська у своєму дослідженні зазначають, що арт-педагогіка позитивно впливає на психофізичний стан особистості та формує морально-етичну культуру індивіда, яка базується на цінностях суспільства і сприяє соціокультурній реалізації та адаптації (Панюк, Луговська, 2022: 29).

У контексті сучасних змін соціокультурного простору важливо окреслити наслідки соціокультурної адаптації в умовах воєнного стану. В. Вітюк у своєму дослідженні визначила, що мистецтво як засіб соціокультурної адаптації в освітньому середовищі має формувати соціокультурну, країнознавчу, лінгвокраїнознавчу та соціолінгвістичну компетенції (Вітюк, 2013: 476).

Під час повномасштабної війни, зважаючи на нестабільний психоемоційний стан людини, можна спостерігати ефективну соціокультурну адаптацію за допомогою засобів мистецтва. Зокрема:

1) створені соціокультурні проекти: «Єдині» та «Навчай українською», що направлені на покращення знань з української мови;

2) відбувається розвиток соціокультурної компетентності, що полягає у розумінні національних цінностей, ідентичності та формуванні соціальної відповідальності («Код ідентичності», «Стратегія утвердження української національної ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках» від 15.12.2023 № 1322);



## Зміст функціонування арт-педагогіки у системі освіти

<b>Ідеї</b>
<i>Гуманізація</i> = людина як вища цінність = розкриття індивідуального творчого потенціалу. <i>Креативність</i> = творче середовище = творчий процес = креативна особистість. <i>Рефлексивність</i> = формування мотивації = розвиток у нестабільних умовах. <i>Інтегративність</i> = використання різних форм мистецтва = естетичний вплив та виховання.
<b>Функції</b>
Культурологічна, освітня, коректувальна, виховна, адаптаційна, комунікативна, стимуляційна, соціалізуюча та аксіологічна.
<b>Принципи</b>
1. Мистецтво сприяє самовираженню особистості, його емоцій та почуттів, що є мінливими та непередбачуваними. 2. Мистецтво є засобом вираження унікальності та неповторності особистості й не підлягає оцінці. 3. Індивідуальність особистості розкривається через художню діяльність та взаємодію у колективі.
<b>Завдання</b>
1. Сприяти гармонізації відносин та соціокультурній адаптації особистості у суспільстві відповідно до змін у соціокультурному середовищі. 2. Всебічний гармонійний розвиток особистості. 3. Вироблення навичок емоційного самоконтролю за допомогою засобів мистецтва. 4. Розвиток навичок креативності, критичного мислення, комунікації та командної роботи.

*Джерело: розроблено авторами на основі аналізу (Дмитрієва та ін., 2023).*

3) громадянська усвідомленість, що проявляється у знанні прав та свобод особистості («Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» від 03.10.2018 № 710-р);

4) підтримка ринкової економіки підприємцями, які мають творчі, інноваційні, гнучкі навички та критичне мислення («Креативна країна»);

5) українізація в усіх сферах життя («Концепція ствердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023–2025 роки» від 20.04.2023 № 6308/6349, концепція «Лягідна українізація»).

**Висновки.** Процес соціокультурної адаптації є важливим етапом у встановленні гармонійних відносин особистості з динамічним соціокультурним середовищем. Переміни в культурному середовищі, зокрема, зумовлені глобальними проблемами та зміною соціокультурних цінностей українського суспільства та набуттям культурної самобутності української нації. Процес соціокультурної адаптації інформаційного суспільства засобами мистецтва спрямований на формування цілісності особистості. Мистецтво як засіб соціокультурної адаптації включає цінності, норми й звичаї, що існують у культурі та суспільстві.

Важливу роль у соціокультурній адаптації відіграє освітнє середовище, що направлене на особистий, ціннісний, творчий та культурологічний розвиток. Арт-педагогіка сприяє реалізації художньо-творчої діяльності. Отже, важливим завданням арт-педагогіки є перетворення реактивного соціокультурного типу на проактивний. Арт-педагогічний підхід сприяє соціокультурній адаптації наступним чином: особистість починає усвідомлювати зв'язок із культурою як системою цінностей, що впливає на соціальні відносини та ідентифікацію особи.

Мистецтво як засіб соціокультурної адаптації в умовах воєнного стану відіграє важливу роль у формуванні соціокультурної компетентності, що включає соціальну відповідальність, національну свідомість та знання щодо країнознавчих й мовних особливостей української культури. Окрім цього, соціокультурна адаптація вимагає пристосування до сучасних культурних реалій, а не пошук нових. У зв'язку з цим позитивним наслідком соціокультурної адаптації під час повномасштабного вторгнення, що сприяє зменшенню стресу та тривожності, є консолідація громадян та розвиток волонтерських організацій, які поділяють спільні цінності й переконання.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Л., Мойсак О. Принципи та форми розвитку навичок соціальної адаптації учнів дитячих музичних шкіл засобами музично-театральної діяльності. *Музичне мистецтво в освітнологічному дискурсі*. 2022. № 7. С. 63–69. DOI: <https://doi.org/10.28925/2518-766X.2022.710> (дата звернення: 18.12.2023).

2. Мен Ян. Підготовка китайських студентів у педагогічних університетах України до вокально-викладацької діяльності на засадах соціокультурної адаптації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2020. 24 с.

3. Яковишина Т. Педагогічні умови застосування арт-терапії у підготовці вчителів початкової школи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 28. Т. 4. С. 287–294. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/28.208853> (дата звернення: 18.12.2023).
4. Гангал А. Інтеріоризація як засіб здобуття і збереження ідентичності в сучасному інформаційному суспільстві. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. № 23. С. 19–25. DOI: <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-3> (дата звернення: 18.12.2023).
5. Івановська Н., Шульгіна В., Яковлев О. Соціокультурне проектування в мистецтві: теорія та практика : підруч. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2018. 196 с.
6. Дяченко А. В. Роль мистецької освіти та її функцій у формуванні розвитку особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. № 73. Т. 1. С. 107–112. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.73-1.24> (дата звернення: 18.12.2023).
7. Паньок Т., Луговська В. І. Арт-педагогіка та її значенні в підготовці майбутніх викладачів образотворчого мистецтва. *Місце України у розвитку світової науки* : зб. наук. матеріалів СХІІ Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Черкаси, 14 листоп. 2022 р. Черкаси, 2022. С. 24–30.
8. Дмитрієва І., Іваненко А., Одинченко Л. Артпедагогіка як сучасний педагогічний напрям у спеціальній освіті. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2023. № 1 (103). С. 241–250.
9. Вітюк В. Основні шляхи формування соціокультурної компетентності учнів початкової школи. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 474–479 (дата звернення: 18.12.2023).
10. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 груд. 2023 р. № 1322. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-utverdzhennia-ukrainskoi-na-a1322> (дата звернення: 18.12.2023).
11. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03 жовт. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 18.12.2023).
12. Про схвалення Концепції ствердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023–2025 роки : Рішення Київської Міської ради від 20 квіт. 2023 р. № 6308/6349. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MR230393> (дата звернення: 18.12.2023).

#### REFERENCES

1. Bondarenko L., Maysak O. (2022). Pryntsyepy ta formy rozvytku navychok sotsialnoi adaptatsii uchniv dytiachykh muzychnykh shkil zasobamy muzychno-teatralnoi diialnosti . [Forms and methods of developing social adaptation skills of children's music school students by means of musical and theatrical activities]. *Muzychne mystetstvo v osvitolohichnomu dyskursi – Musical Art in the Educational Discourse*, (7), 63–69. <https://doi.org/10.28925/2518-766X.2022.710> [in Ukrainian].
2. Meng Yang. (2020). Pidhotovka kytayskykh studentiv u pedahohichnykh universytetakh Ukrainy do vokalno-vykladatskoi diialnosti na zasadakh sotsiokulturnoi adaptatsii [Preparation of Chinese students in pedagogical universities of Ukraine for vocal and teaching activities on the basis of socio-cultural adaptation]. Odesa: South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky [in Ukrainian].
3. Yakovyshyna T. (2020). Pedahohichni umovy zastosuvannya art-terapiyi u pidhotovtsi vchyteliv pochatkovoyi shkoly [Pedagogical conditions of application of art therapy in training of primary school teachers] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Topical Issues of the Humanities*, 4(28), 287–294. <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/28.208853> [in Ukrainian].
4. Hanhal A. (2019) Interioryzatsiia yak zasib zdobuttia i zberezhennia identychnosti v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi [Interiorization as an important means of obtaining and preserving identity in a modern information society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofski nauky – Visnyk of the Lviv University. Series Philosophical Science*, (23), 19–25. <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-3> [in Ukrainian].
5. Ivanovska N., Shulgina V., Yakovlev O. (2018). Sotsiokulturne proektuvannya v mystetstvi: teoriia ta praktyka [Socio-cultural projecting in art: theory and practice]. Kyiv: National Academy of Culture and Arts Management [in Ukrainian].
6. Diachenko A. V. (2020). Rol mystetskoï osvity ta yii funktsii u formuvanni rozvytku osobystosti [The role of mystical refreshment and special beauty in a special setting]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 5. Pedahohichni nauky: realiyi ta perspektyvy – Scientific Journal of the M.P. Drahomanov NPU. Series 5. Pedagogical Sciences: Realities and Prospects*, 73(1), 107–112. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.73-1.24> [in Ukrainian].
7. Panek T., Luhovska V. I. (2022). Art-pedahohika ta yii znachenni v pidhotovtsi maibutnykh vykladachiv obrazotvorchoho mystetstva [Art pedagogy and its importance in the training of future teachers of fine arts]. *Mistse Ukrainy u rozvytku svitovoyi nauky, СХІІ Mizhnarodna naukovo-praktychna internet-konferentsiya – The place of Ukraine in the development of world science, СХІІ International Scientific and Practical Internet Conference*. Cherkasy. [in Ukrainian].
8. Dmytriieva I., Ivanenko A., Odyuchenko L. (2023). Artpedahohika yak suchasnyi pedahohichniy napriam u spetsialnii osviti [Art pedagogy as a modern pedagogical direction in special education]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu – Humanization of the Educational Process*, 1(103), 241–250 [in Ukrainian].
9. Vityuk V. (2013). Osnovni shliakhy formuvannya sotsiokulturnoi kompetentnosti uchniv pochatkovoi shkoly [The main ways of forming sociocultural competence of primary school students]. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri – Native Word in Ethnocultural Dimension*, 474–479. [in Ukrainian].
10. Постанова Кабінету Міністрів України “Про схвалення про схвалення Стратегії утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023–2025 роки та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках”

z yiyi realizatsiyi u 2023–2025 rokakh [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the Strategy for the Affirmation of Ukrainian National and Civic Identity for the Period Until 2030 and Approval of the Operational Plan of Measures for Its Implementation in 2023–2025”]. (2023). <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-utverdzhennia-ukrainskoi-na-a1322> [in Ukrainian].

11. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny Pro skhvalennya “Pro skhvalennya Kontseptsiyi rozvytku hromadyanskoyi osvity v Ukrayini [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the approval of the Concept of development of civic education in Ukraine”]. (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

12. Rishennya Kyyivskoyi miskoyi rady “Pro skhvalennya Kontseptsiyi stverdzhennya ukrayinskoyi movy v usikh sferakh suspilnoho zhyttya mista Kyieva na 2023–2025 roky [Decision of the Kyiv City Council “On the approval of the Concept of the affirmation of the Ukrainian language in all spheres of public life of the city of Kyiv for 2023–2025”]. (2023). <https://ips.ligazakon.net/document/MR230393> [in Ukrainian].